

Evolutie en revolutie

Th.J. Hooning*

Samenvatting

In zijn boek onderwerpt de schrijver de functioneel-structurele sociologie en tal van oudere evolutietheorieën aan scherpzinnige critiek, waarbij hij de ideologische gebondenheid van die theorieën aantoonbaar maakt. De intenties voor het schrijven van zijn boek zijn aantoonbaar drieledig: wetenschappelijk, journalistiek en politiek. Critiek op het boek is mogelijk ten aanzien van:

a. Het betoog

Aangetoond wordt dat Wertheims begrippen onduidelijk zijn, dat zijn betoog vaak niet sluitend is, dat hij generaliseringën uitspreekt, die niet gebaseerd zijn op feiten, maar die wellicht dienst kunnen doen als hypothesen voor onderzoek.

b. Het gebruik van historisch materiaal

Aangetoond wordt, dat de schrijver zich de historische ontwikkeling van zijn sleutelbegrippen evolutie, emancipatie en revolutie niet voldoende bewust is geweest, dat de selectie der feiten aanvechtbaar is en dat hij die feiten herhaaldelijk onjuist interpreteert.

c. De sociologische benadering van het onderwerp

Wertheim onderschat de mogelijkheden van de structureel-functionele sociologie, gaat te ver met het verwerpen van het structuurbegrip, heeft te weinig oog voor de mogelijke ideologische gebondenheid van degenen die hij met instemming citeert. Het aangeboden feitenmateriaal schiet op vele plaatsen tekort door gebrek aan precisie.

* Th. J. Hooning (1928) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam (1950-1956). Behaalde de Acte Geschiedenis M.O. en promoveerde op *George Orwell in zijn Tijd* (1968). Is leraar geschiedenis in het middelbaar onderwijs.

Wie een vergelijkende studie wil schrijven over het revolutieverschijnsel heeft in deze tijd niet te klagen over gebrek aan materiaal. De talrijke revoluties van de laatste halve eeuw hebben heel wat stof toegevoegd aan de veelvuldig met elkaar vergeleken, in de Europees-Amerikaanse cultuurwereld opgetreden, 'klassieke' revoluties: de Engelse, Amerikaanse, Franse, Russische en (afhankelijk van het revolutiebegrip dat men hanteert) de Industriële.

In navolging van historici hebben sociologen de verleiding niet kunnen weerstaan in revolutionaire processen te zoeken naar mogelijke wetmatigheden of althans zich herhalende trends. Wertheims boek vormt een (omvangrijke) Nederlandse bijdrage tot een vooral gedurende de laatste jaren snel groeiende literatuur. De schrijver heeft zijn studie zo opgezet, dat er in tal van richtingen stimulansen van kunnen uitgaan: een intensiever bestudering van macro-sociologische problemen in het algemeen en van sociale verandering en revolutionaire processen in het bijzonder; een meer diepgaande bestudering van problemen op het gebied van sociologie en geschiedenis; een voortgezette doordenking van sociologische benaderingen van de werkelijkheid, een lijst die zonder moeite uitgebreid zou kunnen worden.

Mijn kritische kanttekeningen wil ik laten voorafgaan door het signaleren van wat m.i. tot de kwaliteiten van Wertheims boek te rekenen is.

De schrijver ziet de revolutie terecht als een 'normaal' deel van de geschiedenis, in tegenstelling tot die sociologen en historici, die de revolutie beschouwen als een ziekte, een afwijking of een stoornis in 'gezonde' ontwikkelingsprocessen, een misverstand, dat nog steeds buiten wetenschappelijke kringen een betreurenswaardig omvangrijke aanhang geniet. Veel aandacht besteedt Wertheim terecht aan het psychologisch moment in de revolutie, een heilzaam tegenwicht tegen de bij al te velen levende gedachte dat 'slechte toestanden' vanzelfsprekend en automatisch tot revolutie leiden. Dwarsverbindingen in de maatschappij (godsdienstige groeperingen, feodale relaties, patronage-verhoudingen) kunnen, maakt Wertheim duidelijk, de revolutie, afhankelijk van de totale situatie waarvan ze deel uitmaken, bevorderen of tegenhouden. Aan horizontale mobiliteit (migratie van boeren, werklozen, losse arbeiders) kent hij terecht betekenis toe als een in bepaalde omstandigheden revolutiebevorderende factor.

Te waarderen is de uitvoerige behandeling van tal van evolutie- en revolutietheorieën, waarbij duidelijk de ideologische (neven)functie van die theorieën aan het licht komt. Rostows *The Stages of Economic Growth* had mede de functie te 'bewijzen', dat de Russische Revolutie niet nodig was geweest, omdat de 'take-off' van de—economie al vóór 1900 zou zijn opgetre-

den. Lerner's *The Passing of Traditional Society* suggereerde, dat de vermeende historische ontwikkeling in de Verenigde Staten (met de steeds aansprekende driedeling: traditie – overgangssituatie – moderniteit) de voor alle maatschappijen en culturen 'normale' ontwikkeling zou zijn. Oudere evolutietheorieën droegen bij tot de rechtvaardiging van kolonialisme en imperialisme: de overheersing van de wereld door de blanken werd ermee gerationaliseerd tot een 'manifest destiny', een resultaat van de 'nu eenmaal' in 'de geschiedenis' aanwijsbare, onstuitbare en onomkeerbare evolutie. Evolutie- en revolutietheorieën (ook vele wetenschappelijke) maken dus deel uit van een 'sociaal denken', waarin maatschappelijke en historische inzichten, intuïties, belangen, wensen, strevingen, voorstelling en rechtvaardigingen op een nog niet of onvoldoend geanalyseerde wijze dooreen lopen.

Terecht critiqueert Wertheim de functioneel-structurele richting in de sociologie, die het revolutieverschijnsel als een afwijking van een (aanvechtbaar) stabiliteitsmodel opvat. Zich baserend op het penetrante boek van John Rex, *Key Problems of Sociological Theory*, houdt Wertheim een pleidooi voor een conflictmodel, waarin revolutionaire processen als 'normale' sociale verschijnselen passen.

Bijzonder te waarderen zijn Wertheims uiteenzettingen over de Russische en de Chinese visie op evolutie en revolutie. Terwijl in Russische geschriften de versterking van de staatssector in de economie van onderontwikkelde landen gezien wordt als een mogelijkheid zonder revolutie ontwikkelingsprocessen in gang te zetten, is volgens het Chinese standpunt het staatskapitalisme slechts een hinderpaal op de weg van de onontkoombare revolutie. Tussen deze staatssector en het buitenlandse kapitaal treden volgens deze Chinese visie toch vervlechtingen op, waardoor elk onderontwikkelend land, ook als het een omvangrijke staatssector in zijn economie bezit, slachtoffer wordt van imperialistische belangen. In beide landen zullen deze visies mede op eigen ervaringen stoelen: in Rusland de traumatische ervaring van de prijs die voor de revolutie werd betaald; in China het inzicht, dat het land in de Kwo Min Tang-tijd met handen en voeten aan buitenlandse belangen gebonden bleef.

In een boeiend hoofdstuk behandelt Wertheim op welke wijze regeringen in ontwikkelingslanden proberen revolutionaire neigingen in te dammen door beperkte landhervormingen, groene revoluties, geboortenbeperking, ontwikkelingshulp en repressie.

Tenslotte zal ieder het met de schrijver eens zijn, dat in een agrarisch land de boerenbevolking een belangrijke, maar veelal verwaarloosde factor vormt in een revolutionaire en prerevolutionaire situatie. Op dit punt is Bar-

rington Moore's *Social Origins of Dictatorship and Democracy* voor Wertheim terecht een bron van inspiratie geweest. Dat de schrijver het tot nu toe vermelde niet als originele inzichten presenteert (maar wel telkens originele accenten plaatst) zal de lezer die het uitgebreide notenapparaat steeds opslaat direct duidelijk zijn.

Nu heeft Wertheim niet alleen een wetenschappelijk vakwerk willen leveren, hij heeft zijn studie mede opgezet ter voorlichting van de publieke opinie. Het boek is vlot leesbaar, alle citaten in vreemde talen zijn vertaald, hele stukken in het boek zijn meer journalistiek dan wetenschappelijk proza, het werk is breedspakiger en de schrijver treedt meer in herhaling dan in een wetenschappelijk werk noodzakelijk lijkt (2). Nog een derde intentie is aanwijsbaar en dat is er helaas één die afbreuk doet aan de eerstgenoemde: de schrijver neemt herhaaldelijk een politiek of een meer algemeen waarderend standpunt in. Dat deze waarderingselementen niet los staan van het betoog en dus door de lezer zelf gemakkelijk gesignaleerd kunnen worden, maar de gehele aanpak, de gehanteerde begrippen, de selectie van de feiten mede hebben beïnvloed, zal in de hierna volgende bladzijden telkens blijken. Enige citaten mogen volstaan om dit waarderingselement aan te tonen. De schrijver doet een beroep op 'het algemeen inzicht van de lezer en op enige verwantschap wat betreft zijn kijk op maatschappelijke en politieke vraagstukken' (170). 'Revolutie heeft tot vandaag getoond zich veel meer bewust te zijn van nationale grenzen en van de fundamentele belangen van de mensheid voor morgen en overmorgen, dan contrarevolutie' (217). De Chinese visie noemt de schrijver 'op de lange duur zonder twijfel de meest gezonde en realistische' (430). Wat gebeurt er als de Chinese Revolutie eindigt in een Thermidor? 'In dat geval kan men zonder enig risico voorspellen, dat er andere landen zullen zijn, in Azië, in Latijns Amerika of in Afrika, die de fakkel zullen overnemen daar waar de Chinezen hem lieten liggen' (476). 'Er is bijvoorbeeld reden genoeg om te verwachten dat de emancipatiestrijd van achtergestelde groepen en volken zal worden voortgezet' (505).

Een drievoudige intentie ligt dus aan het boek ten grondslag: een wetenschappelijke, een journalistiek-opvoedkundige en een politiek-morele. Dat vormt een complicerende factor voor de critiek; ik zal er echter van uitgaan, dat Wertheim zijn boek primair bedoeld heeft als een wetenschappelijk vakwerk en er oprecht van overtuigd is, dat hij zijn waardeoordelen wetenschappelijk kan verdedigen. Ik zal in de volgende bladzijden dan ook niet politiek of ideologisch polemiseren.

Daar enige systematiek in de critiek gewenst is, heb ik deze ingedeeld in

drie categorieën. In het boek zijn m.i. zwakten aanwijsbaar op het punt van het begrippenapparaat, het taalgebruik, de betoogtrant, de bewijsvoering; ik vat deze samen onder het hoofd *logische bezwaren*. In de tweede plaats meen ik te kunnen aantonen, dat het boek tekortschiet ten aanzien van het gebruik van historische feiten; die tekorten worden behandeld onder het hoofd *historische bezwaren*. Tenslotte lijkt mij critiek mogelijk op het boek als sociologische studie; ik zal dan ook enige *sociologische bezwaren* aanvoeren. Dat in de aldus onderscheiden categorieën overlappingsen optreden en sommige onderdelen van de critiek in twee of zelfs drie rubrieken zijn onder te brengen, lijkt mij onvermijdelijk.

Logische bezwaren

Allereerst dient aandacht besteed te worden aan de sleutelbegrippen in het boek: revolutie, evolutie en emancipatie. Het begrip revolutie gebruikt Wertheim door elkaar in twee verschillende betekenissen, terwijl tegen het einde van het boek nog een derde betekenis wordt ingevoerd. Op tal van plaatsen spreekt de schrijver van revolutie als een sociaal proces, een omwenteling van de gehele sociale orde (9, 187, 190, 218, 291, 312, 443), op andere plaatsen ziet hij revolutie primair als een politiek verschijnsel, een omwenteling in de machtsverhoudingen (189, 281, 294). Het m.i. noodzakelijk verband tussen de maatschappelijke verhoudingen en de machtsstructuur legt de schrijver als hij constateert, dat de revolutie is een 'overname van de macht in de richting van grotere vrijheid en sociale vooruitgang' (181). Een derde inhoud geeft de schrijver aan het begrip in het geval van de Chinese Culturele Revolutie, die hij vnl. ziet als een morele omwenteling (469-477).

Ten aanzien van de vraag of bepaalde verschijnselen onder het begrip revolutie vallen, hanteert de schrijver twee niet op elkaar aansluitende criteria: a. het feitelijk gevaar voor een gevestigde orde en (zonder analytisch onderscheid) een doelbewuste bedreiging van die orde door een revolutionaire beweging (177-79); b. 'de vele historische gebeurtenissen die te eniger tijd 'revolutionair' werden genoemd' (175). Bij het gebruik van het eerste criterium laat de schrijver in het midden wie uitmaakt of een sociale c.q. politieke orde 'fundamenteel' wordt bedreigd: gebeurt dit in de tijd zelf en zo ja door wie, of achteraf door historici en sociologen. Het tweede criterium stelt de schrijver in staat de Culturele Revolutie te behandelen, waarbij hij de vraag of dit gerechtvaardigd is al te gemakkelijk afdoet met 'Het lijkt mij van wel' (191). De Industriële Revolutie sluit de schrijver echter buiten,

omdat in dit geval het begrip revolutie slechts in figuurlijke zin gebruikt zou zijn en alleen betrekking zou hebben op de elementen van snelle ontwikkeling en grondige vernieuwing (190). Deze afwijzing is niet alleen inconsequent, gezien het gehanteerde criterium, maar roept tevens een reeks vragen op, die de kern van het boek raken: was de Industriële Revolutie dan geen fundamentele verandering? Is er een verschil tussen grondige vernieuwing en fundamentele verandering? Zijn maatschappelijke c.q. politieke veranderingen alleen fundamenteel als gesproken kan worden van emancipatieprocessen van achtergestelde groepen en klassen en kan men daarvan niet spreken als nieuwe klassen ontstaan: in het geval van de Industriële Revolutie de arbeiders- en ondernemersklasse? Heeft het begrip revolutie in alle culturen wel dezelfde inhoud (3) (afgezien nog van het propagandistisch gebruik van het woord) en loopt de socioloog die niet of onvoldoende zoekt naar de realiteit achter dit begrip niet het risico verstrikt te raken in verbalisme?

Een ernstig tekort van Wertheims revolutiebegrp is tenslotte dat het niet, om met Popper (4) te spreken, falsifieerbaar is. Een revolutie breekt uit, volgens Wertheim, als de mogelijkheden voor sociale verandering geblokkeerd zijn geraakt. Geen pogingen de revolutie te voorkomen helpen dan nog. Wordt echter een ontwikkelingsplan opgesteld, dat de sociale orde en de bestaande hiërarchie bij uitvoering fundamenteel zou aantasten, dan zouden de veranderingen niet van revolutie te onderscheiden zijn (401). Wat Wertheim aanvankelijk voorstelde als contra-revolutionaire lapmiddelen, worden dan elementen van een revolutie. Zo maakt hij zijn revolutiebegrp ongrijpbaar.

Eenzelfde onduidelijkheid is aanwijsbaar ten aanzien van het evolutiebegrp dat Wertheim hanteert. Hij acht een 'algemene evolutie over de gehele linie een niet te ontkennen sociaal proces' (40); men kan dit standpunt de grondtoon van het boek noemen. Daartegenover staat zijn uitspraak: "Het evolutionaire perspectief is niet een richting die inherent is aan de menselijke geschiedenis als zodanig; het is een maatstaf die we gebruiken om de loop van bepaalde gebeurtenissen te bepalen in termen van 'voortgang', 'stilstand' of 'achteruitgang'. Aan de andere kant staat de toepassing van dat evolutionaire criterium niet helemaal los van onze *waarneming* van het emancipatie-beginsel als een algemene lijn in de historie van de mensheid. . ." (59). Op nog tenminste één andere plaats spreekt de schrijver van 'evolutie van de mens' (81). In de geciteerde zinnen verglijdt het begrip evolutie van een *perspectief*, naar een (eventueel) feitelijke *richting* en tenslotte naar een *maatstaf*.

Wat van de begrippen evolutie en revolutie is geconstateerd, geldt eveneens van het emancipatiebegrip, waarvoor de schrijver al evenmin duidelijke criteria aanvoert. Nadat hij een reeks in het verleden gehanteerde evolutiecriteria heeft besproken en verworpen, brengt hij plotseling en onberedeneerd de emancipatie als maatstaf naar voren (5). De vroeger gebruikte criteria noemt hij dan 'min of meer volmaakte uitvloeisels' van het emancipatieverschijnsel (50), waarbij het er kennelijk niet meer toe doet, *hoe min* of *hoe meer* dat dan wel geldt. Die emancipatie omschrijft Wertheim vervolgens als bevrijding van de krachten der natuur, toegang tot onderwijs van steeds breder groepen, bevrijding uit onderworpenheid van de arbeiders, de vrouwen, de jeugd (50-59). Op andere plaatsen in het boek wordt emancipatie gelijkgesteld met sociale stijging.

Lijden de groundbegrippen in het boek aan een flinke mate van onbepaaldheid, waardoor het betoog aan exactheid inboet, die precisie wordt verder aangetast door het overmatig gebruik van termen als: misschien, wellicht, vaak, soms, min of meer, mogelijk, waarschijnlijk, zou wel eens, de meeste, in vele gevallen, als regel, over het algemeen, gewoonlijk. De schrijver wekt door het gebruiken van deze woorden de indruk van wetenschappelijke 'voorzichtigheid', het betoog krijgt in feite in al te veel passages een vrijblijvend clair-obscur karakter.

Bezwaar moet voorts worden gemaakt tegen wat ik premature generaliseren zou willen noemen. In de eenvoudigste vorm komen wij die tegen als Wertheim spreekt van de 'theorie' van Lin Piao over de op handen zijnde omsingeling van de stedelijke gebieden in de wereld door het platteland; als hij spreekt van een 'wet van de evolutionaire potentie' en een 'wet (ook wel hypothese) van de remmende voorsprong', resp. van Service en Romein. Uit wetenschappelijk oogpunt kan men in deze gevallen toch hoogstens spreken van aardige ideeën.

Ernstiger is het als de schrijver op basis van weinig of slechts één feit vergaande conclusies trekt. Zo besluit hij uit de prestatie van Chinese onderzoekers op synthetische wijze insuline te bereiden tot hun intellectuele gelijkwaardigheid (53). Het is voor de niet-natuurwetenschappelijk geschoolde oncontroleerbaar waarom dit zo'n bijzondere prestatie is en Wertheim maakt dit niet duidelijk: het presenteren van dit feit heeft het karakter van een goocheltruc. Wie heeft er overigens behoefte aan bewijzen, dat de Chinese cultuur gelijkwaardig is: zijn drie millennia continue cultuur van hoog niveau niet voldoende bewijs? (maar ik geef toe dat men niet waakzaam genoeg kan zijn tegen op dit gebied weer in zwang rakende vooroordelen,

ook in wetenschappelijke vermomming).

Zo'n generalisering kan wel eens meer vragen oproepen dan ermee beantwoord worden. Zo schrijft Wertheim: 'Dat er grote ongebruikte reserves van intellect en bekwaamheid in de Westerse wereld beschikbaar zijn wordt door elk onderzoek op het gebied van de sociologie van het onderwijs opnieuw bevestigd' (53). Afgezien van het feit dat hij die uitspraak staft met het noemen van één onderzoek (hij had een lange lijst kunnen geven), vraagt men zich hierbij toch af: is het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zo slecht georganiseerd, dat er veel overbodige research wordt gedaan (hetgeen men Wertheim niet kan verwijten), of dienen al die onderzoeken om een ideologie te verharderen, want waarom moet telkens maar weer worden 'bewezen' wat al vast heet te staan?

De ernstigste vorm van premature generalisering komt voor in uitspraken waarin correlaties en causale verbanden worden gelegd, waarvoor de schrijver zelfs geen schijn van bewijsvoering biedt. Hiervan zal ik drie voorbeelden geven. 'Die samenlevingen, waar emancipatie het verst is gevorderd, gaan het snelst vooruit niet alleen in technisch opzicht maar vaak ook in de motivatie om nog verder vooruit te komen' (53). Hier worden zonder bewijs drie verschijnselen in parallelle ontwikkeling gezien: emancipatie, technische ontwikkeling en motivatie. Niet alleen de parallelliteit is hier problematisch, maar tevens de veronderstelde positieve correlatie. Zolang we in de sfeer van de beweringen c.q. de hypothesen blijven, kan men met evenveel recht het omgekeerde stellen: hoe meer emancipatie, hoe geringer de motivatie.

Soortgelijke kritiek kan worden toegepast op de uitspraak: 'hoe groter de spreiding van wetenschappelijke scholing en technische vaardigheid over brede lagen van de bevolking, des te hoger de oogst van de investering p intellectueel en onderwijs-gebied' (53-54). Hoe ver kan men gaan met het spreiden van wetenschappelijke scholing, voor men ook op dit gebied te maken krijgt met een verminderende meeropbrengst? Vooruitlopend op wat ik in de derde paragraaf ter sprake zal moeten brengen, stel ik hier de vraag: geeft Wertheim niet onnadenkend toe aan een modieuze onderwijs-ideologie? Veel onderwijs werkt immers verdommend, is impliciet en vaak expliciet indoctrinerend en systeem-continuerend; hoe meer emancipatie (in dit geval massale toelating tot het onderwijs) hoe meer organisatie, bureaucratisering, massificatie, afremming van de ontwikkeling van de meer dan middelmatigen, kwaliteitsverlies. Het zal nog moeten blijken of uit 'gedemocratiseerd' onderwijs meer talent naar voren komt dan zich vroeger aanbod (6).

Mijn derde voorbeeld betreft de uitspraak, dat wetenschap en techniek zich, volgens Wertheim, in West-Europa nooit tot de nu bereikte hoogte hadden kunnen ontwikkelen onder omstandigheden van beperkte klasse-voorrechten (52). We zien inderdaad sedert de Middeleeuwen in Europa drie ontwikkelingen parallel lopen: secularisatie, politieke emancipatie van de burgerij en later van de arbeiders en een snelle ontwikkeling van de natuurwetenschappen, maar met die constatering is toch nog niet 'bewezen', dat gesproken moet worden van een causaal verband tussen die drie processen in deze periode, laat staan van een noodzakelijke correlatie in andere tijden en in andere culturen?

De consistentie van het betoog lijkt wel eens door tegenstrijdigheden. Hoe kan Wertheim de actie van de Romeinse aristocratie tegen de Gracchen contra-revolutionair noemen, als hij de Gracchen zelf niet-revolutionair acht (226)? De slavenopstanden op Sicilië (136-132 en 104-100 v.Chr) noemt Wertheim voorbeelden van echte revoluties in de Oudheid. Maar (en nu volg ik zijn betoog) de opstandelingen hadden geen volledige hervorming van de sociale orde op het oog, want zij vielen de slavernij als systeem niet aan. Wel streefde hun ideologie naar 'fundamentele sociale veranderingen', want zij wilden de rechten en bezittingen van hun meesters overnemen en zij slaagden erin tijdelijk een nieuwe politieke structuur te vestigen (226-27). Waren het nu revoluties of niet en wat wilden de opstandelingen nu precies?

Het structuurbegrip noemt Wertheim subjectief en geen aanduiding van maatschappelijke werkelijkheid (187). Als dat zo is, zijn de 'concurrerende hiërarchische systemen' dan bij voorbaat wel reëel te achten? Kan men zich concurrentie voorstellen buiten een bepaalde structuur (7)? Als bovendien het begrip sociale structuur toch maar imaginair is en de subjectieve houding de realiteit, dan zou een zich klassenloos noemende maatschappij voor de socioloog (althans voor Wertheim) in feite klassenloos zijn. In een dergelijke maatschappij zijn concurrerende hiërarchische systemen per definitie onmogelijk. Aangezien Wertheim de onderlinge relaties van concurrerende systemen bepalend acht voor het revolutiebegrip (188), zouden in een zich klassenloos noemende maatschappij geen revoluties kunnen voorkomen.

Ik hoop te hebben aangetoond, dat Wertheims begrippen tekortschieten in precisie, dat zijn betoog in vele gevallen niet sluitend is, dat zijn generaliseringsen door het gebruik van modale, aanvullende en beperkende kwalificaties al te vaak weinig zeggend zijn. Enkele correlaties en causale verbanden die hij vaststelt, vormen wellicht bruikbare stellingen voor nader onderzoek, maar mogen niet gezien worden als empirische conclusies. Op het

door de schrijver gebruikte feitenmateriaal dient nu nader te worden ingegaan.

Historische bezwaren

Wertheim maakt veel gebruik van historische gegevens: de hoofdstukken 7 en 8 zijn speciaal gewijd aan vergelijkende historische beschouwingen; ook buiten deze hoofdstukken brengt de schrijver herhaaldelijk historisch materiaal ter sprake. Op het gebruik van historische gegevens in het boek is kritiek mogelijk ten aanzien van incidentele feiten die onjuist of aanvechtbaar worden voorgesteld en op de selectie van feiten. We stuiten voorts op onjuiste voorstellingen van processen, ontwikkelingen en complexe situaties. Tenslotte kan worden aangetoond, dat de problemen van evolutie en revolutie op onhistorische wijze zijn benaderd.

De sansculotten gelijkstellen met 'het Parijse lompoproletariaat' (205) is het toepassen van een verouderde kwalificatie, die weliswaar een interessante sociologische problematiek aan het oog onttrekt (8), maar in het kader van Wertheims boek verder van weinig belang is. Van meer belang is de vraag wat Wertheim bedoelt met de 'Calvinistische ideologie': de theologische, de economische, de politieke of de maatschappelijke opvattingen van de Calvinisten? Het Calvinisme stelt hij voor als een 'revolutionaire ideologie', die een 'godsdienstige vorm' heeft aangenomen (292), als gold het een naakte die na enig zoeken een pak kleding vindt. Versimpelt hij hier niet op onaantoonbare wijze de bekende these van Max Weber met verwaarlozing van alle discussie daarover?

Waarom behandelt Wertheim wel de slavenopstanden op Sicilië en niet de opstand van Spartacus, die toch herhaaldelijk inspirerend op revolutionairen heeft gewerkt? De staatsgreep van de Tsjechische communistische partij in 1948 (Wertheim spreekt hier m.i. ten onrechte van een revolutie) wordt niet gevolgd door een behandeling van de opstand van 1968. Met die opstand moet de schrijver op grond van zijn begrippen ook wel moeite hebben: hij spreekt immers van een fundamentele omwenteling (190), die in 1948 zou hebben plaats gevonden, d.w.z. een tenminste vergaande emancipatie. Als dat waar zou zijn, wordt het massale verzet van 1968 onbegrijpelijk.

Van de Mexicaanse revolutie deelt de schrijver mede, dat Zapata ingrijpende landhervormingen wist af te dwingen, maar dat geen omverwerping van bestaande economische structuren en machtsverhoudingen tot stand

werd gebracht, omdat het hacienda-systeem in wezen onaangetast werd gelaten (446); maar waaruit bestond dan die ingrijpende landhervorming? Bovendien hadden de mededelingen over de Mexicaanse revolutie uitvoeriger moeten zijn om haar op zinvolle wijze met de Chinese revolutie van 1910 te kunnen vergelijken (446).

Als versneller van de revolutie noemt Wertheim terecht een kritieke toestand in de staatsfinanciën, maar financiële kwesties vervulden zeer uiteenlopende functies in de gevallen die hij noemt: de Engelse, Amerikaanse en Franse Revolutie en de Nederlandse opstand (286-87) (9).

De Nederlandse opstand tegen Philips II noemt de schrijver 'een poging tot alomvattende vernieuwing van de Nederlandse samenleving' (225). Het is niet te hopen dat deze kwalificatie in de sociologische literatuur gaat circuleren als een nieuwe 'visie'. Als er in Wertheims begrippensysteem plaats zou zijn geweest voor het begrip 'conservatieve revolutie', dan zou hij deze opstand en drie eeuwen Nederlandse geschiedenis na het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog, hebben kunnen gebruiken ter illustratie van begrippen als Heterogonie der Zwecke, dialectische ontwikkeling, wet van de remmende voorsprong. Tegen de modernisering die het Spaanse bestuur in de Nederlanden nastreefde, wilden de opstandelingen immers het bestaande handhaven. En kan men voor het midden van de zestiende eeuw al van een Nederlandse samenleving spreken?

Wertheim doet in zijn enthousiasme voor evolutie, revolutie en emancipatie enige bijzonder aanvechtbare uitspraken over de contrarevolutie. 'Contrarevoluties bouwen meestal niet op steun van de volksmassa, maar eerder op onderdelen van de regelmatige strijdkrachten' (186). Nu noemt de schrijver terecht de politiek van de Verenigde Staten in Zuid-Oost Azië en Latijns-Amerika contrarevolutionair, een kwalificatie waartegen geen naoorlogse Amerikaanse president bezwaar zou maken, maar Wertheim wil toch niet beweren, dat die politiek niet door de grote volksmassa in de U.S.A. werd en wordt gesteund? Diezelfde steun van (tenminste een groot deel van) de volksmassa wil hij toch evenmin ontzeggen aan Mussolini, Hitler, Franco en Pétain? De guerrilla van de Spanjaarden tegen de legers van Napoleon was zowel een nationale strijd als een contrarevolutie, zoals er tijdens de Franse Revolutie en gedurende de Napoleontische tijd in tal van streken in Europa contrarevolutionaire boerenopstanden woedden: in de Vendée, de Provence, in Zwitserland, de Kempen, in Noord-Italië. Al die volksmassa's hadden kennelijk helemaal geen behoefte aan het "perspectief voor 'fundamentele' verandering" (189).

Ten onrechte beweert Wertheim, dat de contrarevolutie geen culturele

idealen heeft. Burke, De Maistre, Chateaubriand, Herder, De Bonald schiepen die idealen en droegen daarmee tevens bij tot sociologische inzichten (10).

Dat de schrijver op niet verantwoorde wijze met de geschiedenis omgaat, wil ik aantonen aan de hand van de volgende uitspraak: 'Telkens weer heeft de geschiedenis getoond, dat hoe hoger het wetenschappelijk niveau en de technische bekwaamheid van hen die de meerderheid in een samenleving vormen, hoe groter de kans dat deze een land dat geregeerd wordt door een groep, die techniek als een privilege van weinigen had willen vasthouden, zal voorbijstreven en uiteindelijk overwinnen' (51-52 cf. 61). Zo gemakkelijk geeft 'de geschiedenis' haar geheimen niet prijs en mag men kwalitatieve verschillen tussen maatschappijen, culturen en elites wel op zo eenvoudige wijze tot kwantitatieve herleiden? Nu illustreert Wertheim de geciteerde uitspraak met een verwijzing naar de Republiek die in de zeventiende eeuw Spanje zou hebben 'overwonnen' en naar Frankrijk tijdens de grote revolutie. In geen van beide gevallen kan gesproken worden van een hoog technisch niveau van de meerderheid der genoemde volken. Hoe zou in de tien jaar van de Franse Revolutie (1789-1799) dat wetenschappelijk en technisch niveau zo drastisch verhoogd kunnen zijn? Beide voorbeelden lenen zich eerder voor een tegengestelde bewijsvoering. De overwinningen van de Republiek op de Spanjaarden werden bevochten met kleine legers die kwalitatief uitmuntten: superieure leiding, veel grotere vuurkracht dan de vijand, snelle verplaatsingen. De Nederlandse bevolking had met het behalen van die overwinningen weinig te maken; vele soldaten in de legers van Maurits en Frederik Hendrik waren bovendien buitenlandse huurlingen. De overwinningen van de Franse legers in de periode 1792 tot 1795 zijn toe te schrijven aan overwicht van massale aantallen, slecht opgeleide, maar enthousiast vechtende soldaten en aan kwalitatieve factoren als een uitstekende genie en artillerie.

De in wezen onhistorische werkwijze van Wertheim zal ik duidelijk maken aan de hand van zijn sleutelbegrippen vrijheid (emancipatie), evolutie en revolutie. De schrijver heeft zich kennelijk niet gerealiseerd, dat deze begrippen historische producten zijn en dat hun inhoud geen constante is geweest. Ik zal dit aantonen, waarbij helaas mijn opmerkingen beknopter moeten blijven dan het onderwerp verdient.

Het vrijheidsbegrip in zijn moderne abstracte betekenis zou in de Middeleeuwen, in de zestiende en zeventiende eeuw niet begrepen zijn. Vrijheid was concreet, het woord werd in het meervoud gebruikt, omdat het werd geassocieerd met privileges, voorrechten, uitzonderingen op algemene re-

gels. Pas gedurende de achttiende eeuw ontstond langzamerhand een meer abstracte opvatting (11). Condorcet mag dan wel de vrijheid essentieel genoemd hebben voor de revolutie (180), hij schreef dat echter niet als cultuursocioloog of historicus, maar als revolutie-ideoloog of, wil men het wat vriendelijker formuleren, als volksvoorlichter (12).

De idee van evolutie ontbrak in de Oudheid: historische verandering werd gezien als kringloop. In de Middeleeuwen was het wereld- en geschiedbeeld te statisch om ruimte te laten voor de voorstelling van ontwikkeling. Na 1500 nam het tempo van verandering op tal van gebieden zo toe, dat een voedingsbodem ontstond voor een dynamischer geschiedbeeld. Abbé de Saint-Pierre koesterde in het begin van de achttiende eeuw als eerste de gedachte van een continue vooruitgang van het denken. Turgot paste deze gedachte toe op de maatschappij, Condorcet tenslotte in zijn beroemde *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1795) op de geschiedenis in het algemeen (13). Niet in de natuurwetenschappen en met name in Darwins biologische theorieën treffen we de evolutiegedachte het eerst aan, zoals Wertheim suggereert, maar in de geesteswetenschappen.

Het revolutiebegrip was in de Oudheid al evenzeer onbekend. In de Middeleeuwen gebruikten Florentijnse geschiedschrijvers voor het eerst het woord *revolutio*, waarmee zij onlusten en opstanden bedoelden. In de zestiende eeuw werd het begrip veel gebruikt onder invloed van Copernicus' verhandeling *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (1543). We zijn dan nog ver af van een moderne opvatting van revolutie: het inzicht in de kringlopen van de hemellichamen versterkte eerder de gedachte dat het in de menselijke geschiedenis wel niet anders zou zijn. Aan Galilei wordt de uitspraak toegeschreven: 'de kringlopen van de aarde die wij bewonen beïnvloeden de lotgevallen van het menselijk leven'.

Als men dan het begrip revolutie op staatkundige veranderingen gaat toepassen — en dat gebeurde sinds de zestiende eeuw — dan verstaat men onder die omwenteling (men denke aan het 'rad van fortuin') steeds het herstel van de oude 'constellatie'. Zo werd de troonsbestijging van Hendrik IV in 1594, van Karel II in 1660 en van Willem III in 1689 een revolutie genoemd in de zin van herstel van de oude, normale toestand. Toen de Engelse Commonwealth in 1651 een nieuw staatszegel uitgaf, geschiedde dit 'In the third Yeare of freedom by God's blessing restored', zoals op het zegel te lezen is. En dan te bedenken dat Marxistische historici juist in deze revolutie — veel meer dan in Renaissance of Reformatie — de overgang zien van Middeleeuwen naar Nieuwe Geschiedenis: de overgang van een feodale naar een burgerlijke maatschappij. Op de gedenkpenning geslagen ter ere van de af-

schaffing van de feodale rechten in 1789 heet Lodewijk XVI 'restaurateur de la liberté française'. En zelfs in de Commune-opstand van 1871 werkte die gedachte aan herstel van de oude toestand nog door: de naam van de opstand verwijst niet alleen naar de grote Revolutie van 1789, maar veel verder terug, naar een kennelijk als idyllisch geziene zelfstandigheid van stedelijke gemeenschappen in de Middeleeuwen. Deze behoefte aan historische rechtvaardiging signaleerde Marx op de eerste bladzijde van zijn *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (1852):

Die Tradition aller toten Geschlechter lastet wie ein Alp auf dem Gehirne der Lebenden. Und wenn sie eben damit beschäftigt scheinen, sich und die Dinge umzuwälzen, noch nicht Dagewesenes zu schaffen, gerade in solchen Epochen revolutionärer Krise beschwören sie ängstlich die Geister der Vergangenheit zu ihrem Dienste herauf, entlehnen ihnen Namen, Schlachtparole, Kostüm, um in dieser altehrwürdigen Verkleidung und mit dieser erborgten Sprache die neue Weltgeschichtsszene aufzuführen.'

Het ideaal lag niet in de toekomst, maar in het verleden; het paradijs was verloren gegaan, het was niet iets, dat nog bereikt moest worden. Intussen was de opkomst van het moderne revolutiebegrip als een gewelddadige omwenteling op maatschappelijk en/of politiek gebied met een op de toekomst gericht ideaal een begeleidingsverschijnsel van ontluikende evolutiegedachten. In de tweede helft van de achttiende eeuw gingen de verlichte geesten grote omwentelingen verwachten, hetgeen bijdroeg tot het uitbreken ervan. Vooral de Franse Revolutie gaf de stoot tot de moderne opvatting van revolutie en tot een fel partijkiezen voor of tegen.

Een (wellicht eerste) poging tot objectief oordelen over het verschijnsel treffen we aan bij Turgot, die de revolutie zag als versneller van de evolutie (14). Bij Marx krijgt dit inzicht mede een politieke betekenis: 'Die Revolutionen sind die Lokomotiven der Geschichte' (15). In Tocqueville's *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856) is de dragende gedachte, dat de Franse Revolutie uit eeuwen voorafgaande geschiedenis verklaard moet worden en daarvan een 'organisch' deel vormt (16).

Sociologische bezwaren

De voorgaande bladzijden bevatten reeds veel kritiek die ook sociologisch relevant is. Ik zal mijn opmerkingen over Wertheims boek als sociologische studie daarom concentreren op drie kwesties: welke tekorten zijn aanwijs-

baar in de kritiek van de schrijver op de sociologie; in welke mate zijn in deze studie ideologische elementen aanwijsbaar; welke tekorten vertoont het feitenmateriaal. Tenslotte zal ik een fundamentele contradictie in het boek aanwijzen.

Wertheim wekt ten onrechte de indruk dat er maar twee richtingen in de sociologie zouden bestaan: de structureel-functionele die een aanvechtbaar stabiliteitsmodel hanteert en de kritisch daartegenover staande richting die een conflictmodel heeft opgesteld. Temidden van de talrijke andere richtingen en scholen (17) had hij toch zeker oog moeten hebben voor al die sociologen die zich hebben beziggehouden met sociale verandering in het algemeen en met verschijnselen van opstand, oorlog en revolutie in het bijzonder. Terwijl Lin Piao elf keer in het boek wordt genoemd (als practicus en als 'theoreticus') zoekt men tevergeefs de namen van Ogburn, Sorokin, Geiger en vele anderen (18). De door Wertheim geciteerde sociologen lijken zo de eersten te zijn geweest die zich met het evolutie- en revolutieverschijnsel hebben beziggehouden. Bij de (vroeg) critici op het structureel-functionele model had toch C. Wright Mills (19) wel genoemd mogen worden; Wertheim vermeldt hem nergens.

Van de structureel-functionele richting onderschat Wertheim de mogelijkheid het bestaande te kritiseren. Dat dit zeer wel uitvoerbaar is, bewees Herbert Gans onlangs in zijn studie over de functies van de armoede (20).

Een al te psychologistische benadering spreekt uit de zinnen: „Een structurele opvatting van een maatschappij kan nooit als een objectief geldige beschrijving worden aanvaard van hoe mensen zich gedragen. Hoogstens geeft het (sic) een subjectieve interpretatie van een maatschappij weer, typerend voor een bepaald 'segment' van die maatschappij” (187, cf. 141). Het is al niet in te zien hoe men met een opvatting iets zou kunnen beschrijven, maar Wertheim verklaart bovendien iedere socioloog die van een structurele opvatting uitgaat tot een ideoloog: hij levert immers de maatschappijbeelden, die een bepaald 'segment' vraagt. Voorts kan over de aangehaalde zinnen worden opgemerkt, dat het gedrag en het denken van de mensen in hoge mate worden bepaald door hun plaats in de structuur of in de structuren; het moet dus juist vooral daaruit verklaard worden. Tenslotte zijn er over de structuur van de maatschappij toch harde feiten te verzamelen, zoals tabellen van de loon- en inkomstenbelasting, statistieken over huurwaarde van huizen, over grondbezit, over vermogens.

Als een structureel-functionele opvatting onjuist is, omdat er concurrerende hiërarchische systemen bestaan en waarden en normen conflicteren (en wie zou dit willen ontkennen voor onze maatschappij), geldt dit dan voor

alle maatschappijen en culturen in elke tijd in even sterke mate? Zouden historische perioden onder meer kunnen worden onderscheiden naar de mate waarin normen en waarden min of meer algemeen geaccepteerd werden?

Wertheim heeft een goed oog voor de ideologische elementen in allerlei theorieën en opvattingen. De criteria van Spencer voor evolutie: toenemende ingewikkeldheid van organisatie, toenemende arbeidsdeling en vergroting van de omvang van de maatschappij waren ontleend aan de feitelijke ontwikkelingen van en binnen het Britse wereldrijk. Die criteria waren dus in hoge mate ideologisch. Nu citeert Wertheim met instemming Eisenstadts criteria voor moderniteit: een hoog technisch niveau, een uitgebreide tertiaire sector, differentiatie en specialisatie van institutionele structuren, meer democratie, een toenemend vermogen zich in te leven in andere mensen en situaties. Van de laatste twee criteria kan men zich afvragen of ze als feitelijke constatering wel acceptabel zijn, terwijl het hoge technische niveau als maatstaf problematisch is geworden. En zouden alle 'segmenten' er wel mee instemmen, dat de toeneming van de tertiaire sector en de groeiende specialisatie en differentiatie elementen van vooruitgang zijn?

Wertheim is er zich te weinig van bewust geweest, dat ook het conflict-model ideologisch te gebruiken is en dat het emancipatiecriterium, zoals met Spencers maatstaven het geval was, een extrapolatie uit de werkelijkheid is. De vraag rijst of elk emancipatiestreven de evolutie of de revolutie (in de door Wertheim gebruikte betekenissen) wel dient. Bepaalde vormen van emancipatie hebben een geweldige culturele regressie tot gevolg of beogen die zelfs. Enkele van de grootste sociologen hebben de toekomst dan ook weinig hoopvol tegemoet gezien (21).

Op tal van punten zou men uitgebreider feitelijke informatie mogen verwachten. Men zoekt in het boek tevergeefs naar verschillen in gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking in de landen van de Derde Wereld en naar groeipercentages van de economieën van die landen. Wat gebeurde precies bij de collectivisatie van de landbouw in de Sowjet-Unie? Wie emancipeerde door deze collectivisatie en ten opzichte van wie? Wertheim spreekt in dit geval niet over de slachtoffers, wat hij wel doet (en terecht) als hij de dictaturen in Brazilië en Indonesië bespreekt.

Franse studenten uit de inder bevoorrechte lagen van de maatschappij, deelt Wertheim mee, vonden de criteria bij de examens discriminerend (476); welke criteria en discriminerend in welk opzicht? Als de Franse gebeurtenissen van 1968 in wezen gelijk waren aan de Culturele Revolutie in China, zoals Wertheim beweert, wat was dan tijdens de Chinese Revolutie van 1945 tot 1949 in het hoger onderwijs veranderd? Wat was in het algemeen

eigenlijk in China veranderd als de Culturele Revolutie streefde naar 'diepgaande veranderingen in de heersende sociale orde' (191-92) en groepen arbeiders de macht probeerden (sic) te veroveren in hun fabrieken en kantoren (463)? Waaruit bestonden de 'nieuwe volkomen herziene leerplannen en onderwijsmethoden' (463)? Aan de universiteit van Hsin Hua stelde Mao een propaganda-team van arbeiders met militairen in om de gerezen moeilijkheden op te lossen (465). Om welke moeilijkheden ging het hier en hoe werden ze opgelost? En — een vraag die rijst op grond van Wertheims lyrische bespreking van de Culturele Revolutie — zou de schrijver de instelling van propaganda-teams in dergelijke situaties ook voor andere landen willen aanbevelen? Alleen door te abstraheren van de werkelijkheid kan men, zoals de schrijver doet, beweren dat het begrip wereldrevolutie ten grondslag ligt aan de Chinese buitenlandse politiek (209).

Wertheim onderschat het irrationele element in het revolutie-verschijnsel. 'Hoe minder realistisch een sociale orde is, waar een revolutionaire beweging naar streeft, des te groter de kans dat de revolutie zal mislukken' (232). Die stelling kan men beter omkeren: hoe realistischer de nagestreefde orde, hoe meer de revolutie lijkt op evolutie. Spelen athos, enthousiasme, opofferingsgezindheid niet een hoofdrol in elke grote revolutie? Het zijn die elementen die we horen in de Marseillaise en in de Internationale. En daartegenover: onder de hoofdlijnen van elke revolutie zoals die tenslotte in het schoolboek terecht komt, schuilt een microcosmos van haat, angst, rancune, irrationele geweldpleging, positiebepalingen van individuen en collectiviteiten op de meest tegenstrijdige en irrationele gronden (22).

Wertheims boek is, beoordeeld naar de grondtoon, blijmoedig en optimistisch. Hij wil de evolutiegedachte van de negentiende eeuw, die in de twintigste eeuw wel wat in discrediet is geraakt, in ere herstellen door er een hernieuwd, wetenschappelijk fundament onder te schuiven. Zijn waarderende, afsluitende bespreking van de Culturele Revolutie, culminerend in het perspectief van een moderne, voorbeeldige homo Pekinensis accentueert deze grondtoon. En waarom niet: het is mogelijk, dat de wereld het begin beleeft van een grote Chinese Renaissance, die een nieuwe wending in de geschiedenis kan betekenen. Trekt men echter de logische consequenties uit Wertheims begrippen en uit zijn betoog, dan kan men de strekking van het boek niet anders dan pessimistisch noemen. Als revolutie en evolutie bestaan uit een niet eindigende emancipatiestrijd, kan nooit een hele maatschappij fundamenteel door een revolutie worden veranderd. De voortdurende noodzaak van emancipatie vooronderstelt het voortduren c.q. het hernieuwd optreden van onderdrukking en achterstelling. Deze conclusie

wekt geen associaties aan een opgaande evolutielijn, maar aan het beeld van de Ewige Wiederkehr. Zo keert Wertheim terug, ongewild, naar een pre-modern revolutiebegrip. Heeft hij dit zelf gevoeld toen hij zijn boek de ondertitel meegaf: 'De golfslag der emancipatie'? Want wat is die golfslag anders dan de nooit eindigende terugkeer van alles in telkens eendere vorm van wat er altijd al is geweest?

Noten

1. Wertheim, W. E., *Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie*, Amsterdam, 1971.
2. Vooral met het oog op dit voorlichtingskarakter van het boek had de schrijver in zijn literatuurlijst beter de jaren van eerste verschijning van de geciteerde boeken kunnen vermelden. De niet-ingewijde zou nu kunnen denken dat L. H. Morgans *Ancient Society* voor het eerst in 1963 verscheen, R. Hilferdings *Das Finanzkapital* in 1955, etc.
3. 'I am well aware that in Spanish the word *revolución* is extremely ambiguous, since it equally designates the most commonplace military coup d'état and the most decisive social transformation', schrijft François Bourricaud in 'The Adventures of Ariel', in: *Daedalus*, Summer 1972 (gewijd aan Intellectuals and Change), p. 131.
4. Popper, Karl R., *The Poverty of Historicism* (1957). Routledge paperback, 1961, pp. 131-35, 137.
5. Dit emancipatie-element, evenals de schoksgewijze historische ontwikkeling en het niet algemeen geaccepteerd zijn van normen en waarden bracht L. von Wiese ter sprake in zijn voordracht 'Die Problematik einer Soziologie der Revolution' in: *Verhandlungen des Dritten Deutschen Soziologentages* (in 1922 gehouden over het thema: Das Wesen der Revolution), Tübingen, 1923, pp. 13-23.
6. Huizinga, J., 'Onderwijs maakt onder-wijs', in: *In de Schaduwen van Morgen. Verzamelde Werken*, deel 7, p. 347. Cf. Max Horkheimer und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung* (1947). Frankfurt, 1969.
Voor een eigentijdse kritiek (één uit vele): Everett Reimer, *School is Dead*, New York, 1971.
7. 'Even where conflict is total, there are nearly always common traditions to which appeal can be made...' John Rex, *Key Problems of Sociological Theory* (1961), London, 1968, p. 114.
8. De kern van de sansculotten bestond uit kleine ambachtslieden en winkeliers. Gedurende enige jaren vormden de sansculotten een belangrijke kracht in de revolutie; in economisch opzicht waren zij conservatief, want afkerig van concentratieprocessen in nijverheid en industrie. Cf. Richard Cobb, 'The Revolutionary Mentality in France', in: *A Second Identity, Essays on France and French History*, London, 1969, pp. 122-141; Albert Soboul, 'Personnel Sectionnaire et Personnel Babouviste', in: *Paysans, Sans-Culottes et Jacobins*, Paris, 1966, pp. 281-305; Gwyn A. Williams, *Artisans and Sans-Culottes*, London, 1968.
9. Voor een algemene verkenning van financiële problemen als factor in revoluties cf. Fritz Karl Mann, 'Die Finanzkomponente der politischen Revolutionen', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 1951/52, pp. 1-18.
10. Jacques Godechot, *La Contre-Révolution, Doctrine et Action, 1789-1804*, Paris, 1961; Richard Cobb, *Reactions to the French Revolution*, London, 1972; Karl Mannheim, 'Conservative Thought', in: *Essays on Sociology and Social Psychology*, London, 1953, pp. 74-164.

11. Enno van Gelder, H. A., *Getemperde vrijheid*, Groningen, 1972; J. B. Bury, *The Idea of Progress*, London, 1928, passim.
12. Condorcet, 'Sur le Sens du Mot Révolutionnaire', in: *Oeuvres de Condorcet*, deel 12, Paris, 1847, pp. 615-624. Het stuk werd geschreven voor de *Journal d'Instruction Sociale*. In dit deel 12 zijn de politieke en journalistieke redevoeringen en artikelen van Condorcet opgenomen.
13. Bury, J. B., *op. cit.* George H. Sabine, *A History of Political Theory* (1937). London, 1949, 481-83.
14. Griewank, Karl, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff* (1955). Frankfurt, 1969. p. 169. Dit is op het ogenblik *het* boek voor het ontstaan en de ontwikkeling van het revolutiebegrip.
15. Geciteerd naar Griewank, *op. cit.* p. 218.
16. Ten onrechte meent Wertheim dus, dat Engels in 1884 voor het eerst de revolutie als 'grondelement' van de evolutie zou hebben gezien. Wertheim, *op. cit.* p. 22.
17. Voor de oudere sociologie: Pitirim Sorokin., *Contemporary Sociological Theories*, New York, 1928.
18. Ogburn, W. F., *Social Change*, New York, 1922; Pitirim A. Sorokin, *The Sociology of Revolution*, Philadelphia, 1925; Th. Geiger, *Die Masse und ihre Aktion*, Stuttgart, 1926.
19. Wright Mills, C., *The Sociological Imagination* (1959). Evergreen Edition, 1961, p. 42.
20. Gans, Herbert J., 'The Positive Function of Poverty', in: *American Journal of Sociology*, Vol. 78, 1972, pp. 275-289.
21. Tocqueville, Alexis de, *De la Démocratie en Amérique* (1835 en 1840). Paris, 1961. Vooral in het tweede deel spreekt Tocqueville tal van pessimistische gedachten uit over de gevolgen van toenemende gelijkheid: achteruitgang van de vrijheid pp. 91, 104, 110; over de geestelijke collectivisatie pp. 265, 302, 312; over de machtsconcentratie pp. 293-339. Cf. Robert A. Nisbet, *The Sociological Tradition*, London, 1967.
22. Pitirim A. Sorokin, *The Sociology of Revolution*, Philadelphia, 1925; R. C. Cobb, *The Police and the People. French Popular Protest 1789-1820*, Oxford, 1970 en de hiervoor genoemde boeken van Cobb.